

Research Paper

Formalist Criticism of Poetry in That Moment: The Brotherhood and the Lemon Basket by Abdul Moati Hejazi and Explanation of Its Literary Geography Dimensions

Kobra Ghasemi¹, Ashraf Chegini^{*2}, Alireza Ghojezad³

1. PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor, Department of Persian Literature, Varamin Branch, Islamic Azad University, Varamin, Iran
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP: 823-841

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Formalist criticism, close reading, implicit meanings, Mehdi Akhavan Sales, Ahmad Abdolma'sty Hejazi*

Abstract

In contemporary human geography studies, space and place are no longer considered merely physical concepts, but are regarded as meaningful constructs within the context of language, culture, and literature. Poetry, as a reflection of human lived experience, provides a rich ground for understanding how space and place are perceived and represented in the poet's mind and language. This study, entitled "Examining the Representation of Space and Place in Contemporary Poetry from a Formalist Perspective: A Case Study of 'Dar An Lahzeh' by Mehdi Akhavan Sales and 'Sabad-e Limoo' by Ahmad Abdolma'ty Hejazi", aims to investigate, through a descriptive-analytical method and based on the principles of formalist criticism, how space and place function and are constructed within the linguistic and imagistic structures of these two poets. The main research question is how formal and linguistic elements in poetry contribute to creating spatial meanings and representing place in the poet's and reader's mind. The research data were collected through close reading of the poetic texts and analyzed based on features such as formal cohesion, sound patterns, repetition, and visual contrasts. The findings indicate that in Akhavan Sales's poetry, space is predominantly represented as a mental, dark, and passive experience, symbolizing separation and timelessness; whereas in Hejazi's poetry, place appears more concrete and socially oriented, deriving meaning from the contrast between rural and urban spaces. In both works, space and place are not merely the background of the narrative but active elements in meaning-making and conveying the poet's worldview. This underscores a profound connection between literary language and the geographical perception of human lived experience.

Citation: Ghasemi, K., Chegini, A. and Ghojezad, A.(2023). **Formalist Criticism of Poetry in That Moment: The Brotherhood and the Lemon Basket by Abdul Moati Hejazi and Explanation of Its Literary Geography Dimensions.** *Geography (Regional Planning)*, 13(52),823-841

DOI: 10.22034/jgeoq.2022.309589.3350

* **Corresponding author:** Ashraf Chegini, **Email:** ashraf_chegini@yahoo.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The main issue of this research is how space and place are represented in contemporary poetry through linguistic and formal mechanisms, and what is the difference between the reflection of these spaces in two different poetic worlds - one Iranian and the other Arabic? The central question is whether it is possible to achieve an understanding of the poet's perception of space and place that is independent of social and historical contexts by relying on formalist analysis? In other words, the aim of the present research is to examine how the internal structures and aesthetics of poetry can express the way in which place is perceived and recreated in the poet's mind. To achieve this goal, two poems, "In That Moment" by Mehdi Akhavan Sales and "The Lemon Basket" by Ahmad Abdul Moati Hejazi, have been selected as case studies. The selection of these two works, due to their linguistic, cultural and geographical differences, allows for a comparative comparison between two different spatial experiences.

Methodology

This research uses a descriptive-analytical method in which data are collected through the study of poetic texts and related theoretical sources and then analyzed based on internal and structural content analysis. In the descriptive method, the goal is to explain and describe the objective and linguistic features of the text, and in the analytical part, these features are interpreted and evaluated based on the theoretical framework of the research - namely the formalist approach (Sarmad, Bazargan, & Hejazi, 2017). For this purpose, two poems "In That Moment" by Mehdi Akhavan Sales and "The Lemon Basket" by Ahmad Abdul Moati Hejazi have been examined using close reading and analysis of linguistic, visual, and musical structures. In this process,

data are analyzed not with the aim of statistical generalization, but rather to discover the linguistic mechanisms of representing space and place (Wellek & Warren, 1956). Thus, the approach of the present research is qualitative and focuses on the semantic and formal analysis of the text within its literary structure to reveal how the sense of place is formed in contemporary poetry (Creswell, 2014).

Results and Conclusion

The present study, titled "Investigating the Representation of Space and Place in Contemporary Poetry with a Formalist Approach; A Case Study of the Poems 'In That Moment' by Akhavan Sales and 'The Basket of Lemons' by Abdul Moati Hejazi," is an attempt to understand how space and place are constructed in contemporary Persian and Arabic poetry through the internal structure of language and literary form. The main goal of the study was to show how poetic language, independent of direct reference to external reality, can produce space and thereby create the experience of place in the mind of the audience. The main question of the study was how space and place are represented and constructed in contemporary poetry through linguistic structure and formal elements? The hypothesis underlying this question is that in contemporary poetry, space and place are not a reflection of objective reality, but rather the product of linguistic and formal mechanisms that are constructed through sound, syntactic, and visual relationships within the text. In the following, relying on the descriptive-analytical method and the formalist theoretical framework, this hypothesis was tested. The results showed that in both poems studied, space and place are formed through the interaction between language, rhythm, phonology, syntactic structure, and imagery, and act as intratextual constructs, not external descriptions of the real world.

References

1. Akhavan Salesh, Mehdi. (2018). Complete text of ten books of poetry. Tehran: Winter.
2. Payandeh, Hossein. (2018). Literary Theory and Criticism (vol. 1). Tehran: Samt.
3. Hejazi, Ahmad Abdulmoati. (1982). Divan Ahmad Abdulmoati Hejazi (third edition). Beirut: Dar al-Oudeh.
4. Zarrinkoob, Abdolhosin. (2018). Literary Criticism (vol. 2). Tehran: Sepehr.
5. Seyyed Hosseini, Reza. (2018). Literary Schools (vol. 1). Tehran: Negah.
6. Shamisa, Sirus. (2018). Literary Criticism (vol. 2). Tehran: Sepehr.
7. Welbour, Scott. (2019). Perspectives on Literary Criticism (t. Fariborz Saadat). Tehran: Amirkabir.

8. Volk, Rene. (2020). *History of Modern Criticism* (vol. 2). Tehran: Niloufar.
9. Yousefi, Mohammadreza. (2019). *Literary Geography and Representation of Space in Contemporary Persian Poetry*. Tehran: Samt.
10. Payandeh, Hossein. (2018). *Literary Theory and Criticism*. Tehran: Samt.
11. Shamisa, Sirous. (2006). *Literary Criticism*. Tehran: Sepehr.
12. Abbasi, Narges. (2019). "Reflection of Mental and Social Space in the Poetry of the Third Brotherhood". *Contemporary Persian Language and Literature Quarterly*.
13. Mirsadeghi, Jamal. (2015). *Fictional Literature and Contemporary Cultural Developments in Iran*. Tehran: Morvarid.
14. Sarmad, Zohreh, Bazargan, Abbas, and Hejazi, Ahmad. (2017). *Research Methods in Behavioral Sciences*. Tehran: Samt.
15. Abrams, M. H. (1999). *A Glossary of Literary Terms*. Boston: Heinle & Heinle.
16. Al-Hazaji, A. A. (2005). *Modern Arabic Poetry and the Representation of Space*. Cairo: Dar Al-Shorouk.
17. Brooks, C. (1947). *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt, Brace.
18. Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
19. Creswell, T. (2015). *Place: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
20. Eichenbaum, B. (1926). *The Theory of the "Formal Method"*. Leningrad: OPOJAZ.
21. Jakobson, R. (1960). *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. Cambridge, MA: MIT Press.
22. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
23. Pound, E. (1918). *A Retrospect*. New York: New Directions.
24. Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
25. Shklovsky, V. (1917). *Art as Technique*. Moscow: OPOJAZ.
26. Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
27. Wellek, R., & Warren, A. (1956). *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace & World.
28. Westphal, B. (2011). *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. New York: Palgrave Macmillan.

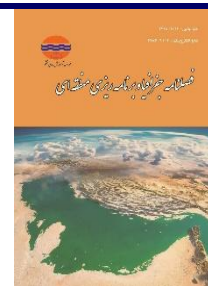
انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۴، شماره ۵۶، پاییز ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۳۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

نقد فرمالیستی شعر در آن لحظه اخوان و سبده لیمو عبدالمعطی حجازی و تبیین ابعاد جغرافیای ادبی آن

کبری قاسمی - دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین - پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

اشرف چگینی* - استادیار، گروه ادبیات فارسی، واحد ورامین، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

علیرضا قوجه زاده - استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد ورامین - پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۸۲۳-۸۴۱ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: نقد فرمالیستی، قرائت تنگاتنگ، معانی ضمنی، اخوان ثالث، عبدالمعطی حجازی	در مطالعات نوین جغرافیای انسانی، فضا و مکان دیگر صرفاً مفاهیم کالبدی تلقی نمی‌شوند، بلکه به عنوان سازه‌هایی معنادار در بستر زبان، فرهنگ و ادبیات مورد توجه قرار می‌گیرند. شعر به مثابه بازتابی از تجربه‌ی زیسته‌ی انسان، بستری غنی برای درک نحوه‌ی ادراک و بازنمایی فضا و مکان در ذهن و زبان شاعر است. در این پژوهش، با عنوان «بررسی بازنمایی فضا و مکان در شعر معاصر با رویکرد فرمالیستی؛ مطالعه‌ی موردی شعرهای «در آن لحظه» اخوان ثالث و «سبده لیمو» عبدالمعطی حجازی»، تلاش شده است تا با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه‌ی اصول نقد فرمالیستی، چگونگی شکل‌گیری و کارکرد فضا و مکان در ساختار زبانی و تصویری دو شاعر مورد بررسی قرار گیرد. مسئله‌ی اصلی پژوهش این است که عناصر صوری و زبانی در شعر چگونه به خلق معناهای فضایی و بازنمایی مکان در ذهن شاعر و مخاطب یاری می‌رسانند. داده‌های تحقیق بر پایه‌ی تحلیل قرائت تنگاتنگ متون شعری گردآوری و بر اساس مؤلفه‌هایی چون انسجام صوری، واج‌آرایی، تکرار و تقابل‌های تصویری تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در شعر اخوان ثالث، فضا بیشتر در قالب تجربه‌ای ذهنی، تیره و منفعل بازتاب یافته و نماد جدایی و بی‌زمانی است؛ در حالی که در شعر حجازی، مکان جلوه‌ای عینی‌تر و اجتماعی‌تر دارد و از تقابل میان فضای روستا و شهر معنا می‌گیرد. نتیجه آن که در هر دو اثر، فضا و مکان نه صرفاً پس‌زمینه‌ی روایت، بلکه عنصری فعال در آفرینش معنا و انتقال جهان‌بینی شاعر هستند. این امر بیانگر پیوندی عمیق میان زبان ادبی و ادراک جغرافیایی از زیست انسانی است.

استناد: قاسمی، کبری، چگینی، اشرف و قوجه زاده، علیرضا. (۱۴۰۲). نقد فرمالیستی شعر در آن لحظه اخوان و سبده لیمو عبدالمعطی حجازی و تبیین ابعاد جغرافیای ادبی آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۳(۵۲)، ۸۲۳-۸۴۱.

DOI:10.22034/jgeoq.2022.309589.3350

مقدمه

در دهه‌های اخیر، پیوند میان جغرافیا و ادبیات به‌عنوان یکی از شاخه‌های میان‌رشته‌ای مطالعات فرهنگی و علوم انسانی، توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. جغرافیای انسانی دیگر صرفاً به مطالعه‌ی مکان‌های فیزیکی یا پدیده‌های عینی محدود نیست، بلکه به بررسی تجربه‌ی زیسته‌ی انسان در فضا، ادراک و بازنمایی آن در قالب‌های نمادین و زبانی نیز می‌پردازد (Tuan, 1977; Cresswell, 2015). از این منظر، فضا و مکان نه تنها بستر رویدادها، بلکه سازه‌هایی پویا هستند که در تعامل با ذهن و زبان انسان شکل می‌گیرند. ادبیات، و به‌ویژه شعر، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بازتاب و بازآفرینی این تعامل است؛ زیرا در آن، زبان به‌عنوان ابزار شکل‌دهنده‌ی معنا و احساس، فضا را از سطح عینی به سطحی ادراکی و نمادین ارتقا می‌دهد (Relph, 1976). شعر معاصر فارسی و عربی به‌واسطه‌ی تغییرات تاریخی، اجتماعی و فرهنگی قرن بیستم، بازتابی از تحولات عمیق در مفهوم فضا و مکان است. شاعر معاصر، برخلاف شاعر سنتی که فضا را اغلب در قالب‌های نمادین یا عرفانی می‌دید، با فضایی مواجه است که محصول مدرنیته، شهرنشینی، گسست‌های فرهنگی و بی‌ثباتی هویتی است (میرصادقی، ۱۳۹۴). از این رو، فضا در شعر معاصر نه تنها جایگاه فیزیکی، بلکه استعاره‌ای از وضعیت انسان در جهان متغیر امروز است؛ وضعیتی که در آثار شاعرانی چون مهدی اخوان ثالث و احمد عبدالمعطی حجازی نمود روشنی دارد. اخوان، فضا را به‌صورت فضایی تاریک، منفعل و آکنده از غربت ترسیم می‌کند که بازتاب‌دهنده‌ی بحران معنای انسانی در جهان معاصر است (عباسی، ۱۳۹۸). در مقابل، حجازی در شعر خود تقابل میان فضاهای شهری و روستایی را به‌تصویر می‌کشد؛ جایی که مکان از حالت طبیعی و بومی خود جدا شده و در بستر شهر مدرن به عنصری بی‌روح و مادی بدل می‌شود (Al-Hazaji, 2005).

با این حال، بیشتر پژوهش‌های پیشین در زمینه‌ی شعر معاصر، یا بر تحلیل‌های محتوایی و اجتماعی متمرکز بوده‌اند و یا به بررسی زیبایی‌شناسی زبانی بدون توجه به مؤلفه‌های فضایی پرداخته‌اند (پاینده، ۱۳۹۷؛ شمیسا، ۱۳۸۵). کمتر مطالعه‌ای به این موضوع پرداخته است که چگونه عناصر صوری و زبانی شعر می‌توانند در خلق و بازنمایی فضا و مکان مؤثر باشند. درحالی‌که از منظر نظریه‌ی فرمالیستی، معنا در خود متن نهفته است و هرگونه دلالت فضایی باید از طریق ساختار درونی اثر، همچون واج‌آرایی، تکرار، انسجام، تقابل و نظم آهنگین زبان بررسی شود (Wellek & Warren, 1956). فرمالیسم با تأکید بر خودبسندگی متن، معتقد است که هر اثر ادبی جهانی مستقل می‌سازد که قواعد و زیبایی‌شناسی خاص خود را دارد. در این رویکرد، منتقد باید از هرگونه ارجاع به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی یا روانی مؤلف پرهیز کرده و صرفاً از طریق قرائت تنگاتنگ (Close Reading) به تحلیل ساختار اثر بپردازد (Pound, 1918). از این رو، تحلیل فضا در چارچوب فرمالیستی، به معنای کشف چگونگی ساخته شدن «حس مکان» از خلال روابط درونی عناصر زبانی است، نه تفسیر محتوای جغرافیایی شعر.

جدول ۱. پیشینه پژوهش‌ها درباره بازنمایی فضا و مکان در شعر معاصر با رویکرد فرمالیستی

ردیف	نویسنده و سال	عنوان پژوهش/اثر	نتیجه‌گیری مرتبط با بازنمایی فضا و مکان	محور اصلی	رویکرد/روش
۱	یوسفی، محمدرضا (۱۳۹۸)	جغرافیای ادبی و بازنمایی فضا در شعر معاصر فارسی	شعر معاصر با بهره‌گیری از تصاویر ذهنی و فرهنگی، فضا را به‌عنوان عاملی فعال در روایت شعری معرفی می‌کند.	بازنمایی فضا در شعر فارسی معاصر	تحلیل ادبی و توصیفی
۲	عباسی، نرگس (۱۳۹۸)	بازتاب فضای ذهنی و اجتماعی در شعر اخوان ثالث	فضای ذهنی شاعر در شعر اخوان ثالث با مکان‌های ملموس و استعاره‌ی ترکیب شده و حس	فضای ذهنی و اجتماعی در شعر	تحلیل متنی و محتوا

		تجربه فردی و جمعی را منتقل می‌کند.			
فرمالیستی/ساختاری	ساختار و فرم شعری	فرم و تکنیک شعری ابزار اصلی بازنمایی محیط و مکان هستند و اهمیت فرمالیسم در فهم شعر معاصر را نشان می‌دهند.	نقد ادبی	شمیسا، سیروس (۱۳۸۵)	۳
تحلیل ادبی و توصیفی	فضا و مکان در شعر حجازی	مکان‌های خاص و تصاویر طبیعی، بازنمایی فضا را به بخشی از ساختار معنایی شعر تبدیل می‌کنند.	دیوان احمد عبدالمعطی حجازی	حجازی، احمد عبدالمعطی (۱۹۸۲)	۴
تحلیل ادبی	بررسی آثار اخوان ثالث	فضاهای ذهنی و اجتماعی با دقت در قالب شعر به تصویر کشیده شده‌اند و تجربه انسانی از مکان منعکس شده است.	متن کامل ده کتاب شعر	اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۷)	۵
نقد فرمالیستی	فرم و معنا در شعر	فرم شعر و عناصر ساختاری ابزار اصلی بازنمایی فضا و تجربه مکان در شعر هستند.	کوزه‌ی خوش‌ساخت: مطالعاتی در ساختار شعر	بروکس، سی. (۱۹۴۷)	۶
فرمالیسم روسی	تحلیل فرم و ساختار	بازنمایی فضا در شعر از طریق تکنیک‌های ساختاری و انتخاب زبان شعری شکل می‌گیرد.	نظریه «روش صوری»	آیخنباوم، ب. (۱۹۲۶)	۷
فرمالیسم روسی	ابزار و تکنیک	تکنیک‌های ادبی و ساختاری باعث برجسته شدن فضای شاعرانه و تجربه مکان می‌شوند.	هنر به مثابه تکنیک	شکلوفسکی، وی. (۱۹۱۷)	۸
جامعه‌شناسی/فلسفی	تولید فضا	فضا نه تنها بستر روایت بلکه عاملی فعال در شکل‌دهی معنا و تجربه شاعرانه است و ایده‌ها قابل انتقال به تحلیل شعر هستند.	تولید فضا	لفبور، اچ. (۱۹۹۱)	۹
انسان‌شناسی و جغرافیای فرهنگی	تجربه مکان	تجربه انسانی از مکان و حس تعلق به فضا در شعر منعکس می‌شود و با تحلیل فرمالیستی قابل شناسایی است.	فضا و مکان: دیدگاه تجربه	توان، وای. اف. (۱۹۷۷)	۱۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲

مسئله‌ی اصلی این پژوهش آن است که در شعر معاصر، فضا و مکان چگونه از طریق سازوکارهای زبانی و صوری بازنمایی می‌شوند و چه تفاوتی میان بازتاب این فضاها در دو جهان شعری متفاوت - یکی ایرانی و دیگری عربی - وجود دارد؟ پرسش محوری آن است که آیا می‌توان با تکیه بر تحلیل فرمالیستی، به درکی از ادراک شاعر از فضا و مکان دست یافت که مستقل از زمینه‌های اجتماعی و تاریخی باشد؟ به عبارت دیگر، هدف پژوهش حاضر بررسی آن است که چگونه ساختارهای درونی و

زیبایی‌شناسی شعر می‌تواند بیانگر نحوه‌ی درک و بازآفرینی مکان در ذهن شاعر باشند. برای تحقق این هدف، دو شعر «در آن لحظه» از مهدی اخوان ثالث و «سبد لیمو» از احمد عبدالمعطی حجازی به‌عنوان نمونه‌های موردی انتخاب شده‌اند. انتخاب این دو اثر به‌دلیل تفاوت زبانی، فرهنگی و جغرافیایی آن‌ها، امکان مقایسه‌ی تطبیقی میان دو تجربه‌ی فضایی متفاوت را فراهم می‌کند. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و داده‌ها با استفاده از روش قرائت تنگاتنگ مورد تحلیل قرار می‌گیرند. در این چارچوب، عناصر صوری چون واج‌آرایی، تکرار، تضاد، تقطیع، استعاره و نحوه‌ی چینش واژگان به‌عنوان شاخص‌هایی برای تحلیل بازنمایی فضا و مکان در نظر گرفته می‌شوند (Abrams, 1999). انتظار می‌رود نتایج پژوهش نشان دهد که فضا در شعر اخوان ثالث بیشتر درونی و ذهنی است و از مفاهیمی چون غربت، سکوت و بی‌زمانی تغذیه می‌کند، درحالی‌که در شعر حجازی، فضا ملموس‌تر و اجتماعی‌تر است و از تقابل میان مکان بومی و فضای شهری هویت‌زوده معنا می‌یابد. در مجموع، این پژوهش می‌کوشد با ترکیب رویکرد فرمالیستی و مفاهیم جغرافیای انسانی، نشان دهد که فضا و مکان در شعر معاصر نه تنها بستر روایت، بلکه ابزاری برای بیان بحران‌های هویتی و فرهنگی انسان معاصر هستند؛ عناصری که از دل زبان و فرم شعر برمی‌خیزند و به بازنمایی جهان شاعرانه کمک می‌کنند (Relph, 1976؛ یوسفی، ۱۳۹۸).

رویکرد نظری

کلمه نقد به معنی بهین چیزی برگزیدن و نظرکردن است. (زرین کوب، ۱۳۶۱: ۱۵) و گاهی نیز به معنی تشخیص پول سره از ناسره دانسته‌اند. تاریخ نقد از آغاز رنسانس تا نیمه قرن هفدهم مشتمل است بر تثبیت، تکمیل و گسترش دیدگاهی درباره ادبیات که در سال ۱۷۵۰ کم و بیش همان است که در ۱۵۵۰ بوده (ولک، ۱۳۸۵: ۱۴). نقد بخشی از تاریخ و فرهنگ به مفهوم کلی آن است و از این رو زمینه‌ای تاریخی و اجتماعی دارد. (همان: ۴۴). برخی نقد ادبی را به سخنی سنجیده تعبیر کرده‌اند: نقد ادبی که از آن می‌توان به سخنی سنجیده تعبیر کرد عبارتست از شناخت ارزش و بهای آثار ادبی و شرح و تفسیر آن به نحوی که معلوم شود نیک و بد آن آثار چیست و منشأ آن کدام است. (زرین کوب، ۱۳۶۱: ۱۸). در نیمه دوم قرن بیستم اتفاق برجسته‌ای در عالم نقد ایجاد شد. نقد ادبی عملاً به صورت رشته‌ای مستقل در کار ادبی، از قرن ۱۹ آغاز شده بود، در قرن بیستم صورت جدی تری به خود گرفت و دست اندرکاران نحله‌های مختلف نقد یا تحلیل و معرفی آثار مهم ادبی توانستند راه‌های تازه‌ای در شناسایی آثار ادبی را پیش پای ما قرار دهند، این منتقدان و نظریه پردازان (به ویژه پس از پیدایش "نقد نو") در عین حال که نظریه‌های هنر و ادبیات را از آغاز تا امروز بازبینی و مطالعه کردند و ابزار کار خود قرار دادند، با استفاده از روش‌هایی که از زبان‌شناسی و روان‌کاوی و سایر علوم انسانی گرفته شده بود و با تحلیل و شرح متن، پرتو تازه‌ای بر آثار ادبی گذشته بیفکنند. (سید حسینی، ۱۳۷۶: ج ۲: ۱۸). تاریخ نقد نباید به مطالب کهنه بپردازد بلکه باید به وضع کنونی ما روشنی بخشد و آن را تفسیر کند. (ولک، ۱۳۷۷: ۳۱) فرمالیست یکی از مکاتب نقد ادبی در حوزه بررسی ادبیات از دیدگاه زبان‌شناسی است این مکتب در خلال جنگ جهانی اول در روسیه به وجود آمد و در خلال سال‌های ۱۹۲۰ شکفت. فرمالیسم نامی بود که مخالفان جهت تحقیر به این مکتب نهاده بودند، به اعتقاد فرمالیست‌ها ادبیات صرفاً یک مسئله زبانی است و لذا می‌توان گفت که زبان ادبی یکی از انواع زبان هاست و باید به آن از دید زبان‌شناسی نگریست (شمیسا، ۱۳۸۵: ۱۵۶) آراء و عقاید فرمالیست‌ها به جایگاه خود قابل تامل است، آنها نظرانی را مطرح کرده‌اند که نقد ادبی را کاملاً متحول ساخت: به نظر آنان سبک عدول از هنجار است و این عدول قابل ارزیابی و تحلیل است به طور کلی می‌توان گفت تکیه منتقدان فرمالیست بر دو اصل است:

۱- تغییر شکل در زبان عادی (Deformation)

۲- صناعات ادبی که باعث آشنایی زدایی می‌شوند. (همان: ۱۶۰)

این خود محقق را بر آن می‌دارد که اثر ادبی را به عنوان موجودی جدا و مستقل در نظر گیرد، بر متن تکیه کند و به عنوان هنر آن را بررسی نماید. در نقد ادبی بر مبنای زیبا شناسی افراد بسیاری همت گماشته و این مکتب را پایه نهاده اند! نخستین پدیده این مکتب را باید در نظریه کالریج جست و جو کرد که گفته بود: هر اثر ادبی حیات خاص خود را داراست. (دلپور: ۳۹) و در جایی دیگر می‌خوانیم؛ تی اس. الیوت سهم بزرگی در گسترش مکتب فرم‌گرایی داشت (همان: ۳۰)

آنچه که این مکتب را بر جسته تر می‌نماید شیوه نقد آن می‌باشد که ارزیابی‌های ذاتی یک اثر هنری است و هدف نهایی منتقد به کمال رساندن فرم یک متن است: هدف نهایی منتقد فرمالیست کمال یک اثر هنری از نظر فرم و زیباشناسی است (دلپور: ۳۴). نقد فرمالیسم را به آسانی می‌توان فرا گرفت، روش‌های سنتی نقد مستلزم اطلاعات برون‌متنی مانند: زندگی‌نامه، تاریخ و مکاتب فکری بود. (پاینده، ۱۳۹۷: ۵۱) درحالی که این مکتب با اعتقاد بر این که "همه راه‌ها به متن می‌انجامد" راه را برای منتقد فرمالیسم باز می‌کند و او را در گستره‌ای از متن قرار می‌دهد، حال اوست و دریایی از افکار و اندیشه‌ها و باور این که می‌توان آثار او را خواند و فهمید، بدون آن که نیازی به دانش فرا‌متنی فراوان باشد.

این اصل بنیادین در نقد فرمالیستی که هر آنچه منتقد برای دریافت معنای یک اثر ادبی نیاز دارد در متن همان اثر موجود است، نقد ادبی را به مهارتی عملی تبدیل می‌کند. فرمالیسم اساساً صبغه‌ای تحلیلی دارد و نه صرفاً توصیفی. منتقد در این روش هرگز به دنبال تعریف و تمجید متون ادبی و مؤلف آنها نمی‌باشد بلکه می‌خواهد به دقت هر چه تمام‌تر متن را بکاود و نتیجه کارش برداشتی نوین از متن باشد. فرمالیسم جنبه‌ای ایدئولوژیک مستتر یک متن را نادیده می‌گیرد. فرمالیسم توجهی به معادلات قدرت یا ایدئولوژیک مستتر در متن ندارد، اصرار فرمالیست‌ها بر نقد ادبیات فارغ از زمینه تاریخی آن، در واقع متن را در خلأ قرار می‌دهد، حال آنکه هر متنی بر اثر همان نیروها تولید می‌شود که سایر شرایط مادی زندگی را رقم می‌زند (پاینده، ۱۳۹۷: ۵۳) محدودیت دیگر کارفرمالیسم‌ها غافل شدن از جنبه‌های انسانی متون ادبی در پرداختن و در اولویت قرار دادن صناعات متن است. زندگی اجتماعی انسان سرشار از تعارض‌هایی است که حیات درونی انسان تحت تاثیر آن است که خود از فرهنگ و روابط اجتماعی نشأت می‌گیرد، فرمالیست‌ها غرق در متن و ویژگی‌های درون بنیاد آن هستند که گویی این تعارضات را هرگز نمی‌بینند و یا اصلاً مهم نیست که قابل دیدن باشند. (همان: ۵۴ و ۵۳) پژوهش حاضر با تمرکز بر بازنمایی فضا و مکان در شعر معاصر، از رویکرد فرمالیستی به عنوان چارچوب نظری اصلی بهره می‌گیرد. انتخاب این رویکرد از آن جهت اهمیت دارد که در نظریه‌ی فرمالیستی، متن ادبی به عنوان یک کل خودبسته تلقی می‌شود و معنا نه از مؤلف و تاریخ، بلکه از ساختار درونی اثر و روابط میان عناصر زبانی برمی‌خیزد (Wellek & Warren, 1956). در چنین نگاهی، شعر نه وسیله‌ای برای بیان احساسات یا بازتاب واقعیت بیرونی، بلکه نظامی مستقل از نشانه‌هاست که در درون خود معنا تولید می‌کند. از منظر فرمالیسم، نقد ادبی باید معطوف به ساختار اثر باشد؛ یعنی هر آنچه در متن وجود دارد - واج، وزن، تصویر، ریتم، تکرار، تضاد و ترکیب نحوی - به صورت شبکه‌ای از روابط درونی معنا را شکل می‌دهد. بر همین اساس، در این پژوهش فضا و مکان به عنوان عناصری زبانی و ساختاری تحلیل می‌شوند که از طریق تعامل این مؤلفه‌ها در شعر بازنمایی می‌گردند. به بیان دیگر، حس مکان نه در توصیف بیرونی یا ارجاع به جهان واقعی، بلکه در الگوهای زبانی و سازمان درونی شعر آشکار می‌شود (Shklovsky, 1917).

رویکرد فرمالیستی نخستین بار در اوایل قرن بیستم در میان منتقدان روسی مانند «ویکتور شکلوفسکی»، «رومن یاکوبسن» و «بوریس آیکنباوم» شکل گرفت. این منتقدان در واکنش به نقدهای تاریخی و روان‌شناختی آن دوران، که بیش از حد به مؤلف یا زمینه‌ی بیرونی اثر توجه داشتند، بر خودبستگی متن تأکید کردند و معتقد بودند ادبیات باید بر اساس قوانین درونی خود بررسی شود (Eichenbaum, 1926). از دیدگاه شکلوفسکی، هنر با ایجاد نوعی «آشنایی‌زدایی» (Defamiliarization) ما را وادار می‌کند تا جهان را از زاویه‌ای تازه ببینیم. بنابراین، زبان شعری زبانی است که از کاربرد روزمره فاصله می‌گیرد تا تجربه‌ی ادراکی

تازهای از واقعیت بسازد (Shklovsky, 1917). در این معنا، فضا و مکان در شعر نیز از حالت عینی خود جدا می‌شوند و در اثر آشنایی زدایی زبانی، به صورت تجربه‌ای ذهنی، نمادین و چندلایه بازآفرینی می‌گردند.

در دهه‌های بعد، نقد نو (New Criticism) در آمریکا با تأثیرپذیری از فرمالیسم روسی گسترش یافت. منتقدانی چون «کلینت بروکس» و «تی. اس. الیوت» بر این باور بودند که متن ادبی باید به صورت ساختاری منسجم و دارای وحدت اندام‌وار مطالعه شود (Brooks, 1947). آن‌ها مفهوم «قرائت تنگاتنگ» (Close Reading) را مطرح کردند، به این معنا که منتقد باید به جزئی‌ترین عناصر زبان و ساختار اثر توجه کند تا از دل روابط درونی آن، معنا را استخراج نماید. این دیدگاه بنیان نظری روش تحلیلی پژوهش حاضر را نیز تشکیل می‌دهد.

در ترکیب با این مبانی، پژوهش حاضر از مفاهیم کلیدی جغرافیای انسانی و پدیدارشناسی مکان برای تبیین لایه‌های فضایی شعر بهره می‌گیرد. بر اساس دیدگاه‌های «یی-فو توان» (Tuan, 1977) و «ادوارد رلف» (Relph, 1976)، مکان تنها یک موقعیت فیزیکی نیست، بلکه بر پایه‌ی تجربه‌ی زیسته، احساس و حافظه‌ی فرد معنا می‌یابد. انسان از طریق زبان و تخیل، فضا را به مکان بدل می‌سازد و آن را واجد معنا می‌کند. شعر، به عنوان شکل فشرده و نمادین زبان، یکی از مؤثرترین ابزارهای تولید این معناهای مکانی است (Cresswell, 2015). از این رو، ترکیب دیدگاه فرمالیستی با مفهوم پدیدارشناسی مکان، امکانی برای مطالعه‌ی نحوه‌ی ساخته شدن مکان در بستر زبان شعری فراهم می‌آورد.

در این چارچوب نظری، فضا و مکان نه تنها موضوع شعر، بلکه محصول فرآیندهای زبانی‌اند. به تعبیر «لِفبوره» (Lefebvre, 1991)، فضا همواره «تولید» می‌شود و این تولید از طریق روابط اجتماعی، فرهنگی و در اینجا زبانی تحقق می‌یابد. اگرچه فرمالیسم از نظر روش‌شناسی به عوامل بیرونی بی‌اعتناست، اما می‌توان گفت بازنمایی فضا در شعر، شکل زبانی همان فرآیند تولید فضا است که لوفور در سطح اجتماعی توضیح می‌دهد. بنابراین، مطالعه‌ی شعر از منظر فرمالیستی می‌تواند به درک نحوه‌ی شکل‌گیری فضا در ذهن شاعر و مخاطب کمک کند، بی‌آنکه به تبیین‌های جامعه‌شناختی متوسل شود.

از منظر عملی، رویکرد نظری این پژوهش بر آن است تا نشان دهد که عناصر فرمی نظیر واج‌آرایی، وزن، تکرار و تقابل تصویری، ابزارهایی برای بازآفرینی حس مکان در شعر هستند. برای نمونه، در شعر اخوان ثالث، تکرار واژگان، ریتم کند و ترکیب‌های تیره، فضایی سنگین و درون‌گرایانه ایجاد می‌کند که نماد غربت و بی‌زمانی است؛ در حالی که در شعر عبدالمعطی حجازی، تضاد میان واژگان «روستا» و «شهر» یا «نور» و «سایه»، ساختاری دوگانه از مکان می‌سازد که دلالت بر ازخودبیگانگی انسان در فضای مدرن دارد. این نوع تحلیل، برخلاف نقد محتوایی، مستقیماً از درون ساختار زبانی اثر برمی‌خیزد و در نتیجه، با اصول فرمالیستی سازگار است. در ترکیب این دو حوزه - فرمالیسم و جغرافیای انسانی - این پژوهش بر مفهوم «جغرافیای ادبی»^۱ نیز تکیه دارد. جغرافیای ادبی به مطالعه‌ی چگونگی بازنمایی مکان در متون ادبی می‌پردازد و بر این باور است که مکان در ادبیات، حاصل تعامل میان زبان، تخیل و تجربه‌ی زیسته است (Westphal, 2011). اما تفاوت رویکرد حاضر با جغرافیای ادبی سنتی در این است که به جای تفسیر اجتماعی یا تاریخی مکان، تمرکز خود را بر سازوکارهای زبانی تولید مکان در ساختار شعر می‌گذارد.

به‌طور کلی چارچوب نظری این پژوهش بر سه محور اصلی استوار است:

۱. فرمالیسم روسی و نقد نو: تمرکز بر ساختار درونی متن و کشف معنا از طریق قرائت تنگاتنگ.
۲. پدیدارشناسی مکان در جغرافیای انسانی: درک مکان به‌عنوان تجربه‌ی زیسته و معنادار در ذهن و زبان.
۳. جغرافیای ادبی معاصر: تلفیق دو دیدگاه بالا برای تحلیل نحوه‌ی ساخته شدن فضا و مکان در زبان شعری.

1. Literary Geography

در نتیجه، رویکرد نظری این پژوهش بر این فرض استوار است که شعر، از طریق فرایندهای زبانی و صوری خود، مکان را نه بازتاب می‌دهد بلکه می‌سازد؛ و این ساخت زبانی مکان، بیانگر نوعی جغرافیای ذهنی است که از دل فرم و زیبایی‌شناسی برمی‌خیزد. چنین نگاهی به ما امکان می‌دهد تا ادبیات را نه به‌عنوان توصیف‌کننده‌ی فضا، بلکه به‌عنوان کنش‌گر مولد فضا درک کنیم.

روش پژوهش

این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره می‌گیرد که در آن، داده‌ها از طریق مطالعه‌ی متون شعری و منابع نظری مرتبط گردآوری و سپس با تکیه بر تحلیل محتوای درونی و ساختاری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در روش توصیفی، هدف تبیین و توصیف ویژگی‌های عینی و زبانی متن است و در بخش تحلیلی، این ویژگی‌ها بر اساس چارچوب نظری پژوهش - یعنی رویکرد فرمالیستی - تفسیر و ارزیابی می‌شوند (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۹۶). به همین منظور، دو شعر «در آن لحظه» از مهدی اخوان ثالث و «سبد لیمو» از احمد عبدالمعطی حجازی با استفاده از قرائت تنگاتنگ (Close Reading) و تحلیل ساختارهای زبانی، تصویری و موسیقایی بررسی شده‌اند. در این فرایند، داده‌ها نه با هدف تعمیم آماری، بلکه به منظور کشف سازوکارهای زبانی بازنمایی فضا و مکان تحلیل می‌شوند (Wellek & Warren, 1956). بدین ترتیب، رویکرد پژوهش حاضر کیفی است و بر تحلیل معنایی و صوری متن در درون ساختار ادبی آن تمرکز دارد تا چگونگی شکل‌گیری حس مکان در شعر معاصر را آشکار سازد (Creswell, 2014).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش بر اساس تحلیل توصیفی-تحلیلی دو شعر منتخب، در چارچوب نظری فرمالیسم و با توجه به مؤلفه‌های فضا و مکان در جغرافیای انسانی تنظیم شده است. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که فضا و مکان در شعر معاصر نه تنها به‌عنوان زمینه‌ای برای بروز عواطف شاعرانه عمل می‌کنند، بلکه بخشی از ساختار زبانی و نظام دلالتی شعر هستند که از طریق عناصر صوری و موسیقایی شکل می‌گیرند (Wellek & Warren, 1956). در این راستا، می‌توان گفت که هر دو شاعر، از طریق زبان و فرم شعری، تجربه‌ای زیسته از مکان را بازآفرینی کرده‌اند که در آن، مکان از سطح عینی به سطحی ذهنی و وجودی ارتقا یافته است (Tuan, 1977; Relph, 1976).

۱. بازنمایی فضا در شعر «در آن لحظه» اخوان ثالث

در تحلیل شعر «در آن لحظه»، مشخص شد که اخوان ثالث از فضا نه به‌عنوان محیطی عینی، بلکه به‌مثابه استعاره‌ای از وضعیت ذهنی و فلسفی انسان معاصر بهره می‌گیرد. از منظر فرمالیستی، ساختار شعر بر پایه‌ی تکرار، واج‌آرایی و تضاد معنایی شکل گرفته است. تکرار عبارت «در آن لحظه» در آغاز بندها، نوعی انسجام صوری و زمانی ایجاد می‌کند و موجب وحدت ساختاری شعر می‌شود (Brooks, 1947). این تکرار از نظر موسیقایی نیز کارکرد دارد و ریتمی یکنواخت و تأمل‌برانگیز می‌سازد که خواننده را در حالت تأمل و مکث قرار می‌دهد. از دیدگاه شک洛夫سکی (Shklovsky, 1917)، چنین تکراری نوعی «آشنایی‌زدایی» از زبان روزمره است؛ زیرا لحظه را از معنای متداول زمانی جدا و به تجربه‌ای فلسفی بدل می‌کند.

در لایه‌ی معنایی، اخوان با استفاده از نشانه‌هایی چون پنجره، کلاغ، بام، همسایه و دنیا، فضا را به شبکه‌ای از نشانه‌های حسی و نمادین تبدیل می‌کند. «پنجره» در این شعر همزمان نشانه‌ی جدایی و پیوند است؛ از یک سو حدی میان درون و بیرون می‌سازد و از سوی دیگر، دریچه‌ای برای نگرستن به جهان بیرونی است. در چارچوب پدیدارشناسی مکان، این دوگانگی نماد رابطه‌ی

انسان با فضا است که هم تعلق و هم بیگانگی را در خود دارد (Relph, 1976). اخوان با توصیف کلاغ و بام، فضایی خاکستری و ایستا می‌آفریند که نشانه‌ی رکود و بی‌حرکی اجتماعی است. واژه‌های «کور»، «دور» و «بخیل» از حیث واجی دارای واج‌های بسته‌اند که از نظر فرمالیستی، با ایجاد حس سنگینی و خفگی، با محتوای شعر هم‌آهنگ می‌شوند (Jakobson, 1960). در ساختار شعر، حرکت از مشاهده‌ی بیرونی به تأمل درونی مشهود است. این روند با فعل‌های دیداری («نگاه کردم») آغاز و با فعل‌های ذهنی («نمی‌دانم»، «می‌دانم») به پایان می‌رسد. این جابه‌جایی از دید به دانستن، از نظر معنایی نشانگر گذار از تجربه‌ی حسی به درک فلسفی است. چنین حرکتی در چارچوب فرمالیستی، نوعی ساختار پویا در فرم شعر به شمار می‌رود که معنا را از درون ساختار تولید می‌کند (Wellek & Warren, 1956).

همچنین تحلیل عناصر زبانی نشان داد که در این شعر، فضا همواره در حالت ابهام و ناپایداری قرار دارد. استفاده از قیده‌های «شاید» و «نمی‌دانم» در بندهای مکرر، نوعی تعلیق معنایی می‌سازد و فضا را به قلمروی از شک و تردید بدل می‌کند. این ویژگی با آنچه توان (Tuan, 1977) از آن با عنوان «فضای وجودی ناپایدار» یاد می‌کند، همخوان است؛ فضایی که به‌جای ثبات، حاصل اضطراب و بی‌قراری انسان مدرن است. در بند پایانی شعر، فضا از حالت تاریک و مادی به فضایی عاشقانه و روشن گذار می‌کند و واژگان «عشق»، «خوب»، «زیبا» جایگزین واژگان سرد و تیره‌ی پیشین می‌شوند. این تغییر در نظام واژگانی، در چارچوب نظری فرمالیستی، نشانه‌ی تحول در ساختار صوتی و معنایی شعر است که وحدت اندام‌وار آن را حفظ می‌کند (Brooks, 1947). نتیجه‌ی تحلیل این شعر نشان می‌دهد که اخوان ثالث با استفاده از تقابل‌های واژگانی (نور/تاریکی، عشق/عقل، دانستن/ندانستن) و انسجام صوری مبتنی بر تکرار، فضایی خلق کرده است که نماد تنهایی، گسست و در عین حال امکان رستگاری در عشق است. به تعبیر لوفور (Lefebvre, 1991)، فضا در این‌جا «تولید» می‌شود؛ یعنی از دل ساختار زبانی و روابط درونی کلمات برمی‌خیزد، نه از ارجاع به مکان واقعی.

۲. بازنمایی مکان در شعر «سبد لیمو» احمد عبدالمعطی حجازی

تحلیل شعر «سبد لیمو» نشان داد که حجازی فضا را نه فقط به‌مثابه تجربه‌ای ذهنی، بلکه به‌عنوان محیطی اجتماعی و جغرافیایی بازنمایی می‌کند که از تقابل میان روستا و شهر معنا می‌یابد. این شعر درون‌مایه‌ای عمیقاً مکانی دارد و واژگان آن، از «روستا»، «سپیده‌دم»، «خیابان»، «ماشین» تا «بنزین»، همگی به دوگانه‌ی سنت/مدرنیته و طبیعت/صنعت اشاره دارند. از منظر فرمالیستی، این تقابل‌های واژگانی و تصویری، ساختار بنیادین شعر را می‌سازند و معنا را از درون فرم تولید می‌کنند (Eichenbaum, 1926). در سطح زبانی، استفاده از تکرار عبارت «سبد لیمو» در آغاز شعر، همانند شعر اخوان، نقش انسجام‌بخش دارد و مخاطب را در محور عمودی معنا به حرکت درمی‌آورد. تکرارهای آوایی در واژگانی مانند «لیمون»، «سپیده‌دم»، «سایه»، و «سوزاندن» نوعی موسیقی درونی می‌سازند که با فضای گرم و خفگی شهر در تضاد است. به‌تعبیر شکلوفسکی (۱۹۱۷)، چنین بازی‌های زبانی موجب آشنایی‌زدایی از واقعیت می‌شوند و تجربه‌ی تازه‌ای از مکان را خلق می‌کنند.

از نظر معنایی، شعر «سبد لیمو» گذار از فضای طبیعی و بومی به فضای مصنوع و شهری را به تصویر می‌کشد. این تغییر مکان، در ساختار شعر نیز بازتاب یافته است: بخش نخست با واژگانی نرم و طبیعی («سپیده‌دم»، «شب‌نم»، «روستا») آغاز می‌شود و بخش دوم با واژگانی خشن و صنعتی («ماشین»، «بنزین»، «زدحام») ادامه می‌یابد. این تضاد واژگانی از دیدگاه فرمالیستی، وحدت اضداد را در ساختار شعر می‌سازد و موجب پویایی فرم می‌شود (Brooks, 1947).

از منظر جغرافیای انسانی، این تقابل بازتابی از مفهوم «بی‌مکانی» (Placelessness) است که رلف (Relph, 1976) آن را از ویژگی‌های جهان مدرن می‌داند؛ جایی که مکان‌های بومی و معنادار جای خود را به فضاهای استاندارد و بی‌روح شهری می‌دهند. در شعر حجازی، «شهر» نماد از خودبیگانگی و زوال ارزش‌های انسانی است. اما در تحلیل فرمالیستی، این مضمون از طریق

سازوکارهای زبانی و آهنگین منتقل می‌شود، نه صرفاً از راه محتوای صریح. به‌طور مثال، کوتاهی مصراع‌ها در بخش دوم شعر و استفاده از هم‌حروفی در واج‌های /خ/ و /اص/ حس خفگی و تکرار مکانیکی زندگی شهری را تداعی می‌کند (Jakobson, 1960). در تحلیل تصویری شعر، «لیموی زرد» و «سبد» دو نماد کلیدی‌اند. از نظر رنگ‌شناسی، زرد رنگ هشدار، پژمردگی و از دست رفتن طراوت است؛ این ویژگی با از بین رفتن «شبنم» در آغاز شعر هم‌خوانی دارد. اما از دیدگاه فرمالیستی، تکرار واژه‌ی «لیموی زرد» در تقابل با «خورشید» و «بنزین»، نظام استعاری شعر را شکل می‌دهد. چنین ساختار استعاری، به تعبیر ولک و وارن (۱۹۵۶)، عنصر «انسجام معنایی» در شعر را ایجاد می‌کند و موجب می‌شود مکان در ذهن خواننده نه به‌عنوان مکان واقعی، بلکه به‌صورت تجربه‌ای احساسی و وجودی بازآفرینی شود.

از نظر ساختار روایی، شعر حرکت خطی از آغاز تا پایان ندارد، بلکه از طریق تکرار و بازگشت‌های صوتی و معنایی، نوعی دوران معنایی را پدید می‌آورد. این ویژگی با نظریه‌ی «فرم پویا» در نقد نو سازگار است که معتقد است شعر نه روایتگر زمان، بلکه آفریننده‌ی لحظه‌ای تکرارشونده از معناست (Brooks, 1947). بنابراین، حرکت سبد از روستا به شهر در سطح معنایی، نماد حرکت انسان از معصومیت به از خودبیگانگی است، اما در سطح زبانی، از طریق ریتم و صدا بازتاب می‌یابد. نتیجه‌ی تحلیل این شعر نشان می‌دهد که حجازی با بهره‌گیری از زبان تصویری و تقابل واژگانی، موفق شده است مکان را از سطح توصیف به سطح معنا برساند. مکان در شعر او، همان‌گونه که لوفور (۱۹۹۱) تأکید می‌کند، نه داده‌ای از پیش موجود، بلکه پدیده‌ای است که در فرآیند زبانی تولید می‌شود.

در مقایسه‌ی دو شعر، مشخص شد که هر دو شاعر با بهره‌گیری از شگردهای فرمالیستی، مکان را به‌گونه‌ای متفاوت بازآفرینی کرده‌اند. اخوان ثالث با زبانی اندوهگین، تکرارهای آرام و واج‌های کشیده، فضایی درون‌گرایانه و ذهنی می‌سازد که مکان در آن بیش از آنکه جغرافیایی باشد، فلسفی و وجودی است. در مقابل، حجازی از تضادهای زبانی، ریتم تند و واژگان صنعتی بهره می‌گیرد تا مکان را به‌صورت تجربه‌ای اجتماعی و بیرونی بازنمایی کند. این تفاوت نشان می‌دهد که فضا و مکان در شعر معاصر تابع تجربه‌ی زیسته‌ی شاعر و زبان انتخابی اوست (Cresswell, 2015).

در عین تفاوت، هر دو شاعر از طریق ساختارهای زبانی، موفق به ایجاد «حس مکان» شده‌اند؛ امری که توان (Tuan, 1977) آن را «تجربه‌ی وجودی از فضا» می‌نامد. از منظر فرمالیستی، این حس مکان نه از محتوای مستقیم، بلکه از ارتباط میان فرم، ریتم و واج‌ها حاصل می‌شود. بدین ترتیب، می‌توان گفت شعر در این دو نمونه، نقش تولیدکننده‌ی فضا را دارد؛ همان‌گونه که لوفور (۱۹۹۱) در نظریه‌ی خود از «تولید فضا» سخن می‌گوید. به‌صورت کلی، یافته‌ها نشان دادند که:

۱. فضا در شعر اخوان ثالث حالت ایستا، ذهنی و فلسفی دارد، درحالی‌که در شعر حجازی پویا، اجتماعی و مکانی است.
 ۲. هر دو شاعر از شگردهای فرمی مانند تکرار، تقابل، واج‌آرایی و موسیقی درونی برای بازنمایی حس مکان استفاده کرده‌اند.
 ۳. در هر دو شعر، مکان نه بازتاب بیرون، بلکه حاصل سازمان زبانی شعر است که خواننده را در فرآیند معناسازی درگیر می‌کند.
 ۴. این دو اثر، نمونه‌هایی روشن از هم‌گرایی ادبیات و جغرافیای انسانی‌اند؛ زیرا هر دو نشان می‌دهند که مکان در زبان شاعرانه، سازه‌ای ذهنی و فرهنگی است، نه فیزیکی (Relph, 1976؛ یوسفی، ۱۳۹۸).
- یافته‌های پژوهش حاضر ثابت می‌کند که در شعر معاصر فارسی و عربی، فضا و مکان مفاهیمی زبانی و ساختاری‌اند که درون متن و از دل فرم پدید می‌آیند. این امر نشانگر قدرت زبان شاعرانه در خلق جهان‌های فضایی تازه است. به‌بیان دیگر، هر شعر نوعی

«نقشه‌ی زبانی از مکان» است که از طریق موسیقی کلام و ساختار نحوی خود شکل می‌گیرد. از این رو، مطالعه‌ی فضا و مکان در شعر با رویکرد فرمالیستی، امکانی تازه برای فهم رابطه‌ی میان زبان، فرهنگ و جغرافیای ذهنی انسان معاصر فراهم می‌سازد.

بحث و تحلیل

در تحلیل نهایی، بر اساس یافته‌های پژوهش، روشن می‌شود که فضا و مکان در شعر معاصر از دو منظر هم‌زمان قابل تفسیرند: نخست از دیدگاه فرمالیستی که بر خودبسندگی و نظام درونی متن تأکید دارد، و دوم از منظر جغرافیای انسانی و ادبی که مکان را محصول تجربه‌ی زیسته و ذهنی انسان می‌داند (Relph, 1976; Tuan, 1977). ترکیب این دو رویکرد نشان می‌دهد که شعر به‌عنوان ساختی زبانی، نه تنها فضا را بازتاب می‌دهد بلکه آن را «می‌سازد». این بخش با هدف نشان دادن چگونگی این ساخت در دو شعر موردی، یعنی «در آن لحظه» و «سبد لیمو»، تنظیم شده است.

۱. فضا در شعر اخوان ثالث؛ از فرم تا معنا

شعر «در آن لحظه» اخوان ثالث بازتابی از جهان ذهنی شاعر است که در آن فضا نه عنصری بیرونی، بلکه سازه‌ای زبانی و روانی است. از دیدگاه فرمالیستی، نخستین ویژگی بارز شعر، تکرار آگاهانه‌ی عبارت آغازین است: «در آن لحظه». این تکرار، علاوه بر انسجام ساختاری، کارکرد موسیقایی و مفهومی دارد. تکرار به‌گفته‌ی یاکوبسن (Jakobson, 1960) یکی از ابزارهای بنیادین «محور هم‌نشینی» در شعر است که موجب تولید معنا از طریق تکرار واج‌ها و واژگان می‌شود. در این جا، تکرار «در آن لحظه» حس زمان را از پیوستگی خارج و آن را به قطعه‌هایی از زمان ایستا بدل می‌سازد. از این طریق، فضا نیز حالت توقف و رکود می‌یابد؛ چنان‌که گویی شاعر در مکانی منجمد از معنا و حرکت گرفتار شده است.

واژگان محوری شعر مانند «پنجره»، «کلاغ»، «بام» و «دنیا» هر یک حامل بار مکانی‌اند اما نه در معنای جغرافیایی، بلکه به‌صورت نشانه‌های ذهنی و نمادین. در تحلیل فرمالیستی، این نشانه‌ها شبکه‌ای از تقابل‌های دوتایی می‌سازند که بنیان معنایی شعر را تشکیل می‌دهد: درون/بیرون، روشنایی/تاریکی، دانستن/ندانستن. تقابل‌ها در نظریه‌ی ساختارگرایانه‌ی یاکوبسن و فرمالیست‌ها، عامل پویایی متن و منبع معنا هستند (Wellek & Warren, 1956). اخوان با استفاده از این تضادها، فضا را به عرصه‌ای فلسفی تبدیل می‌کند که در آن انسان معاصر میان دو قطب دانایی و جهل، امید و نومیدی، سرگردان است.

از سوی دیگر، واج‌آرایی و موسیقی درونی شعر، حس فضا را تشدید می‌کند. واج‌های سایشی مانند /ش/، /س/ و /ز/ که در توصیف لحظات تاریک و خاموش شعر تکرار می‌شوند، از نظر آوایی حسی از سکون و خفگی ایجاد می‌کنند. یاکوبسن (۱۹۶۰) تأکید دارد که کارکرد صوتی زبان در شعر هم‌ارز معناست؛ یعنی واج‌ها نیز حامل دلالت‌اند. در شعر اخوان، این واج‌ها به‌صورت ناخودآگاه بازتاب‌دهنده‌ی فضای بسته، دلگیر و بی‌نور شعرند.

به لحاظ تصویری، شعر از توصیف جزئیات عینی فاصله می‌گیرد و در مسیر نمادپردازی حرکت می‌کند. «کلاغ» در شعر اخوان تنها یک پرند نیست، بلکه نشانه‌ای از شومی و زوال است. اما این معنا نه از بیرون شعر، بلکه از درون شبکه‌ی واژگان برمی‌خیزد. همان‌گونه که شک洛夫سکی (۱۹۱۷) می‌گوید، در هنر فرمالیستی، معنا از طریق آشنایی‌زدایی از اشیای آشنا تولید می‌شود. اخوان با قرار دادن کلاغ در بافتی فلسفی، آن را از مفهوم عادی خود جدا کرده و به عنصر بازتاب‌دهنده‌ی اضطراب هستی‌شناختی انسان تبدیل می‌کند.

در بندهای پایانی، شعر با ورود مفهوم «عشق» از فضای ایستا و تاریک به فضایی پویا و روشن می‌رسد. این گذار معنایی با تغییر در ریتم و انتخاب واژگان همراه است؛ واج‌های باز مانند /آ/ و /ا/ جایگزین واج‌های بسته‌ی آغازین می‌شوند. از دیدگاه فرمالیستی،

چنین تغییر آوایی نشانه‌ی تحول در احساس و فضاست (Brooks, 1947). در نتیجه، شعر نه تنها روایتگر تغییر درونی شاعر، بلکه خود به صورت ساختاری از تاریکی به روشنایی حرکت می‌کند. این ساختار پویا همان وحدت اندام‌وار مورد تأکید نقد نو است. در تفسیر جغرافیایی، فضا در شعر اخوان حالتی بی‌مکان و ذهنی دارد؛ همان وضعیتی که رلف (Relph, 1976) آن را «Placelessness» می‌نامد. در این نوع فضا، انسان احساس تعلق مکانی خود را از دست می‌دهد و در جهانی بی‌مرکز و نامعین سرگردان می‌شود. اخوان از طریق زبان، این حس بی‌مکانی را در ساختار شعر بازتولید می‌کند.

۲. مکان در شعر «سبد لیمو»: از طبیعت تا شهر

در شعر احمد عبدالمعطی حجازی، مکان برخلاف شعر اخوان، مادی، اجتماعی و عینی‌تر است. با این حال، همان گونه که در نظریه‌ی لوفور (Lefebvre, 1991) مطرح می‌شود، این مکان نه بازتاب واقعیت، بلکه محصول روابط اجتماعی و زبانی است. شعر حجازی فرآیند تبدیل فضا به مکان را از خلال زبان و فرم نشان می‌دهد.

در آغاز شعر، فضا به صورت بومی و طبیعی ترسیم می‌شود: «سبد لیمو در سپیده‌دم روستا را ترک کرد». این جمله، به لحاظ ساختاری، واجد ریتمی آرام و نرم است؛ واج‌های باز و تکرار مصوت // حس نرمی و طراوت می‌آفریند. چنین زبانی در سطح آوایی با فضای طبیعی و روستایی شعر سازگار است. اما با گذر شعر به فضای شهری، ریتم کلام نیز تغییر می‌کند. واژه‌هایی مانند «ماشین»، «بنزین»، «ازدحام»، «دلگیر» از واج‌های بسته و صامت‌های سخت تشکیل شده‌اند که از نظر فرمالیستی، نشانه‌ی خفگی و خشونت‌اند (Jakobson, 1960). در نتیجه، تغییر فضا در سطح معنایی، در سطح آوایی و موسیقایی نیز بازنمایی می‌شود. این تغییر آوایی در حقیقت همان چیزی است که بروکس (Brooks, 1947) از آن با عنوان وحدت در تضاد یاد می‌کند: فرم شعر از طریق تضادهای آوایی، تصویری و مفهومی به انسجام می‌رسد. حجازی از دوگانگی «روستا» و «شهر» نه به عنوان موضوع، بلکه به عنوان ابزار ساخت معنا بهره می‌برد. «لیموی زرد» در متن، استعاره‌ای از انسان ساده و طبیعی است که در فضای خشن و مصرفی شهر پژمرده می‌شود. اما این معنا از درون فرم زبانی برمی‌خیزد، نه از ارجاع اجتماعی مستقیم.

در سطح نحوی، جملات آغازین طولانی و نرم‌اند، حال آن که در بخش‌های شهری شعر، جمله‌ها کوتاه و منقطع می‌شوند. از دیدگاه فرمالیستی، این تغییر در ساخت نحوی متن، بازتاب ساختار معنایی شعر است (Eichenbaum, 1926). بدین ترتیب، ریتم و نحو در خدمت معنا قرار می‌گیرند و فضا را از طریق خودِ زبان می‌سازند. از منظر جغرافیای انسانی، شعر حجازی مصداق بارزی از مفهوم «مکان از دست‌رفته» است؛ مفهومی که توان (Tuan, 1977) آن را نتیجه‌ی فروپاشی ارتباط عاطفی انسان با محیط می‌داند. شاعر در برابر جهانی ایستاده که در آن مکان دیگر تجربه‌ای عاطفی نیست، بلکه کالایی مصرفی شده است. با این حال، شعر از دیدگاه فرمالیستی، این مضمون را از طریق زبان موسیقایی و تقابل‌های واژگانی منتقل می‌کند، نه از طریق بیانی مستقیم. از سوی دیگر، عنصر شب‌نم در شعر، نماد لطافت و احساس است که با طلوع خورشید و گرمای شهر نابود می‌شود. از منظر فرمالیستی، تقابل «شب‌نم/خورشید» و «طراوت/خشکی» همان نیروی مولد معنای شعر است. این تقابل‌ها به تعبیر ولک و وارن (۱۹۵۶)، ساختار اندام‌وار اثر را می‌سازند. به این ترتیب، شعر حجازی نه صرفاً روایتگر تضاد اجتماعی، بلکه بازآفرینی زبانی این تضاد است.

۳. پیوند فضا و فرم در دو شعر

مقایسه‌ی دو شعر نشان می‌دهد که فضا و مکان در هر دو اثر نه تنها مضمون، بلکه عنصر سازنده‌ی فرم شعری هستند. اخوان با ایجاد ریتمی کند، واج‌های بسته و تکرارهای تأمل‌برانگیز، فضا را به صورت ذهنی و فلسفی می‌سازد؛ در حالی که حجازی با ریتم تند، تضاد واژگان و جملات کوتاه، مکان را در قالبی اجتماعی و بیرونی بازنمایی می‌کند. این تفاوت از نظر فرمالیستی، نشانگر

خودبستگی زبان در تولید معناست؛ زیرا هر دو شاعر از ابزارهای زبانی متفاوت برای خلق تجربه‌ی فضایی بهره می‌گیرند (Wellek & Warren, 1956).

از منظر نظریه‌ی لوفور (۱۹۹۱)، فضا همیشه در فرایند بازتولید اجتماعی و فرهنگی ساخته می‌شود. در شعر، این بازتولید به‌وسیله‌ی زبان و فرم انجام می‌گیرد. بنابراین، شعر را می‌توان به تعبیر لوفور، نوعی «تولید فضایی زبانی» دانست که در آن ساختارهای صوتی، نحوی و تصویری با هم همکاری می‌کنند تا مکان شاعرانه پدید آید.

همچنین می‌توان میان تحلیل فرمالیستی فضا در شعر و دیدگاه پدیدارشناسی مکان ارتباط برقرار کرد. به‌گفته‌ی رلف (Relph, 1976)، مکان زمانی معنا می‌یابد که انسان در آن حضور زیسته داشته باشد. در شعر اخوان، این حضور به شکل درونی و ذهنی است و در شعر حجازی، به‌شکل اجتماعی و بیرونی. اما در هر دو، زبان ابزاری برای تجربه‌ی این حضور است. این امر نشان می‌دهد که فضا و مکان در شعر نه صرفاً بازنمایی، بلکه کنشی زبانی برای «زیستن در کلام» هستند (Cresswell, 2015). نکته‌ی دیگر آن است که در هر دو شعر، مکان به‌عنوان پدیده‌ای پویا تصویر می‌شود. در شعر اخوان، حرکت از تاریکی به روشنایی و در شعر حجازی، از طبیعت به شهر، بیانگر گذار وجودی و زبانی شاعر است. این گذار از منظر فرمالیستی، همان حرکت درونی فرم است که معنا را از طریق تغییرات ریتم، واژگان و ساختار نحوی می‌سازد (Brooks, 1947). بنابراین، فضا و مکان نه ثابت، بلکه دینامیک و متحول‌اند؛ درست همان‌گونه که لوفور (۱۹۹۱) از «پویایی تولید فضا» سخن می‌گوید.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که فضا و مکان در این دو شعر، به‌مثابه دو وجه از تجربه‌ی انسان معاصر، درون زبان شکل می‌گیرند. اخوان ثالث فضایی درونی و فلسفی خلق می‌کند که در آن، فضا به استعاره‌ای از وضعیت روحی انسان بدل می‌شود. حجازی اما از مکان برای بیان بحران اجتماعی و از خودبیگانگی انسان مدرن بهره می‌گیرد. با وجود این تفاوت، هر دو شاعر در سطح فرمال، از الگوهای صوتی و زبانی مشابه برای خلق حس مکان استفاده کرده‌اند: تکرار، تضاد، واج‌آرایی و تغییر ریتم.

در نهایت، می‌توان گفت فضا و مکان در شعر معاصر از طریق زبان و فرم ساخته می‌شوند، نه از طریق ارجاع به واقعیت بیرونی. در چارچوب نظری فرمالیستی، شعر خود جهانی است که قواعد و مکان‌های خاص خود را می‌سازد. این جهان زبانی، همان چیزی است که توان (۱۹۷۷) از آن با عنوان «تجربه‌ی وجودی فضا» یاد می‌کند و لوفور (۱۹۹۱) آن را «تولید اجتماعی فضا» می‌نامد. به‌عبارت دیگر، شعر محل تلاقی زبان، ادراک و زیست انسانی است؛ جایی که فضا از دل کلمات متولد می‌شود و مکان به پدیده‌ای ذهنی و احساسی بدل می‌گردد. نتایج بحث نشان می‌دهد که رویکرد فرمالیستی، ابزاری مؤثر برای تحلیل عناصر فضایی در شعر است، زیرا به ما امکان می‌دهد تا از طریق ساختار درونی زبان، به فهم عمیق‌تری از تجربه‌ی مکان دست یابیم. هم‌چنین، تلفیق این رویکرد با مفاهیم جغرافیای انسانی، چشم‌اندازی تازه در مطالعات میان‌رشته‌ای ادبیات و فضا می‌گشاید. بدین ترتیب، شعر معاصر را می‌توان نه فقط متنی ادبی، بلکه نقشه‌ای زبانی از جغرافیای ذهن انسان معاصر دانست.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با عنوان «بررسی بازنمایی فضا و مکان در شعر معاصر با رویکرد فرمالیستی؛ مطالعه‌ی موردی شعرهای «در آن لحظه» اخوان ثالث و «سبد لیمو» عبدالمعطی حجازی»، تلاشی برای فهم چگونگی ساخته‌شدن فضا و مکان در شعر معاصر فارسی و عربی از طریق ساختار درونی زبان و فرم ادبی است. هدف اصلی پژوهش این بود که نشان دهد چگونه زبان شعری، مستقل از ارجاع مستقیم به واقعیت بیرونی، می‌تواند فضا را تولید کند و از این طریق تجربه‌ی مکان را در ذهن مخاطب پدید آورد. سؤال اصلی پژوهش این بود که فضا و مکان در شعر معاصر چگونه از طریق ساختار زبانی و عناصر فرمال بازنمایی و ساخته می‌شوند؟ فرضیه‌ی مستتر در این سؤال آن است که در شعر معاصر، فضا و مکان نه بازتابی از واقعیت عینی، بلکه محصول سازوکارهای

زبانی و فرمی هستند که از طریق روابط صوتی، نحوی و تصویری در درون متن ساخته می‌شوند. در ادامه، با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و چارچوب نظری فرمالیستی، این فرضیه مورد آزمون قرار گرفت. نتایج نشان داد که در هر دو شعر مورد مطالعه، فضا و مکان از طریق تعامل میان زبان، ریتم، واج‌آرایی، ساخت نحوی و تصویرسازی شکل می‌گیرند و به‌مثابه سازه‌هایی درون‌متنی عمل می‌کنند، نه توصیف‌هایی بیرونی از جهان واقعی.

در نظریه‌ی فرمالیسم روسی، اثر ادبی یک ساختار مستقل از مؤلف و محیط است که باید از درون خود تحلیل شود (Wellek & Warren, 1956). این دیدگاه که بعدها در نقد نو (New Criticism) گسترش یافت، بر خودبستگی متن تأکید دارد و معتقد است که معنا در روابط میان اجزای زبانی و صوری اثر نهفته است (Brooks, 1947). بر همین اساس، در این پژوهش نیز فضا و مکان نه به‌عنوان مفاهیمی جغرافیایی یا جامعه‌شناختی، بلکه به‌عنوان الگوهای زبانی و صوری بررسی شدند که از تعامل عناصر شعر با یکدیگر پدید می‌آیند. از سوی دیگر، تلفیق فرمالیسم با مفاهیم جغرافیای انسانی، به‌ویژه نظریه‌ی «تولید فضا»ی لوفور (Lefebvre, 1991) و «پدیدارشناسی مکان» توان (Tuan, 1977)، امکان تحلیل عمیق‌تر را فراهم کرد. بر اساس این دیدگاه‌ها، مکان نه صرفاً موقعیتی فیزیکی بلکه تجربه‌ای ذهنی و زیسته است که از طریق زبان و تخیل شکل می‌گیرد. در نتیجه، می‌توان گفت شعر خود نوعی کنش زبانی در تولید فضا است؛ یعنی شاعر از طریق واژه، واج و تصویر، مکان را نه بازنمایی بلکه می‌سازد.

نتایج تحلیل نشان داد که در هر دو شعر مورد بررسی، زبان نقشی بنیادی در ساخت فضا دارد. در شعر «در آن لحظه» اخوان ثالث، فضای شعری از دل تکرار، تقابل و واج‌آرایی ساخته می‌شود. تکرار عبارت «در آن لحظه» حس زمان را متوقف می‌سازد و از نظر ریتمی، فضا را به حالتی ایستا و تأمل‌برانگیز تبدیل می‌کند. واژه‌هایی چون «کلاغ»، «بام» و «پنجره» در کنار واج‌های سایشی /ش/ و /س/، نوعی فضای بسته و وهم‌آلود می‌سازند که یادآور سکون و اضطراب درونی انسان است. به بیان دیگر، فضا در این شعر، محصول سازمان زبانی و موسیقایی کلام است و در سطح بیرونی وجود ندارد (Shklovsky, 1917; Jakobson, 1960). در مقابل، شعر «سبد لیمو» از احمد عبدالمعطی حجازی، فضایی اجتماعی‌تر دارد اما این فضا نیز نه از طریق توصیف، بلکه از طریق ریتم، تضاد واژگان و نحو جمله‌ها ساخته می‌شود. تضاد میان «روستا» و «شهر» که در سطح واژگانی نمود می‌یابد، از طریق تغییر ریتم و واج‌ها در سطح آوایی نیز بازتاب می‌یابد. در بخش‌های روستایی شعر، مصوت‌های باز و ریتم نرم به‌کار رفته‌اند، در حالی که در بخش‌های شهری، واج‌های بسته و ریتم تند و منقطع احساس خشونت و خفگی را القا می‌کنند. این تغییرات زبانی، به‌طور مستقیم تجربه‌ی فضایی مخاطب را شکل می‌دهند (Eichenbaum, 1926).

بنابراین، در هر دو شعر، فضا از «بافت زبانی» برمی‌خیزد؛ زبان نه وسیله‌ای برای انتقال فضا، بلکه خود عامل تولید آن است. بر اساس تحلیل‌های انجام‌شده، پاسخ به سؤال اصلی این است که فضا و مکان در شعر معاصر، محصول تعامل میان فرم و زبان‌اند و از طریق روابط درونی اجزای شعر (واج، واژه، نحو، تصویر و ریتم) ساخته می‌شوند. در این فرایند، معنا از درون ساختار اثر برمی‌خیزد و نه از ارجاع بیرونی. به‌عبارت دیگر، هر شعر جهان خاص خود را دارد که در آن، زبان به ابزار تولید حس مکان بدل می‌شود. این یافته با نظریه‌ی «خودبستگی متن» در فرمالیسم (Wellek & Warren, 1956) و مفهوم «تولید فضا» در اندیشه‌ی لوفور (۱۹۹۱) همخوان است.

در شعر اخوان، فضا ماهیتی درونی و فلسفی دارد؛ فضا به نمادی از ذهن شاعر و زمان ایستا بدل می‌شود. در شعر حجازی، مکان عینی‌تر اما بی‌روح‌تر است؛ شاعر از طریق ساختار زبانی تضاد میان طبیعت و شهر را بازتولید می‌کند. هر دو فضا زاینده‌ی روابط درونی متن‌اند و در همین چارچوب معنا می‌یابند.

فرضیه‌ی پژوهش مبنی بر اینکه «فضا و مکان در شعر معاصر نه بازتابی از واقعیت عینی بلکه حاصل سازوکارهای زبانی و فرمی هستند» با یافته‌های تحلیلی تأیید شد.

در روش توصیفی-تحلیلی این پژوهش، داده‌ها از طریق بررسی دقیق متن و تحلیل عناصر زبانی استخراج شدند. تحلیل توصیفی ویژگی‌های صوری مانند تکرار، واج‌آرایی، ریتم و تصویر را آشکار ساخت و بخش تحلیلی نشان داد که چگونه این عناصر در تولید تجربه‌ی مکانی مؤثرند (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۹۶؛ Creswell, 2014).

در هر دو شعر، عناصر بیرونی مکان (روستا، شهر، بام، پنجره و ...) به‌تنهایی فاقد بار مکانی‌اند؛ تنها هنگامی که در بافت زبانی شعر قرار می‌گیرند و با ریتم، واج و نحو در تعامل قرار می‌گیرند، حس فضا را تولید می‌کنند. از نظر فرمالیستی، همین تعامل درونی منبع معناست و نه ارجاع به بیرون از متن (Brooks, 1947). افزون بر این، تحلیل تطبیقی دو شعر نشان داد که اگرچه فضای شعری در اخوان و حجازی از حیث محتوا متفاوت است، اما در هر دو، سازوکار تولید فضا از طریق زبان و فرم صورت می‌گیرد. این امر فرضیه‌ی پژوهش را در هر دو سطح تأیید می‌کند:

۱. فضا در شعر معاصر از روابط زبانی و صوتی ساخته می‌شود.

۲. معنا و حس مکان در درون ساختار شعر شکل می‌گیرد، نه از ارجاع بیرونی.

بر پایه‌ی نتایج فوق، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که شعر معاصر به‌ویژه در آثار شاعرانی چون اخوان ثالث و عبدالمعطی حجازی، فضا را نه در قالب توصیف مکانی بلکه به‌صورت تجربه‌ای زبانی بازآفرینی می‌کند. این تجربه، نوعی جغرافیای ذهنی است که از درون زبان می‌جوشد. در شعر اخوان، فضای شاعرانه حالتی «بی‌مکان» دارد؛ جهانی از درون فروبسته و در عین حال پر از معناهای فلسفی و هستی‌شناختی. این وضعیت با مفهوم «بی‌مکانی» رلف (Relph, 1976) هم‌راستا است که در آن انسان پیوند وجودی خود با مکان را از دست می‌دهد. در مقابل، حجازی فضای ملموس‌تری می‌سازد، اما آن را از معنا تهی می‌کند؛ شهری شلوغ و مصنوعی که در آن انسان خود را گم کرده است. این دو تجربه‌ی متضاد، درون‌متنی و زبانی‌اند، اما هر دو تصویری از بحران مکان در جهان مدرن ارائه می‌دهند.

از دیدگاه لوفور (۱۹۹۱)، فضا همواره نتیجه‌ی فرایندهای اجتماعی و فرهنگی است. شعر نیز بخشی از این فرایند است، زیرا با زبان، فضا را بازتولید می‌کند. بدین ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که شعر معاصر از طریق ساختارهای زبانی خود، نوعی «تولید شاعرانه‌ی فضا» را ممکن می‌سازد؛ فضایی که نه مادی است و نه انتزاعی، بلکه در حد فاصل میان تخیل و تجربه‌ی زبانی شکل می‌گیرد. این تحلیل نشان می‌دهد که روش فرمالیستی در کنار مفاهیم جغرافیای انسانی، رویکردی کارآمد برای مطالعه‌ی فضا در شعر فراهم می‌آورد. در این روش، زبان به‌عنوان نظامی نشانه‌ای در نظر گرفته می‌شود که معنا را از طریق روابط درونی خود تولید می‌کند (Jakobson, 1960). بنابراین، فضا نیز محصول همین نظام است؛ شبکه‌ای از روابط نشانه‌ای که حس مکان را در ذهن مخاطب می‌سازد.

از منظر نظری، این پژوهش نشان داد که پیوند میان مطالعات ادبی و جغرافیای انسانی می‌تواند افق تازه‌ای در تحلیل متون ادبی بگشاید. مفهوم «جغرافیای ادبی» (Westphal, 2011) بر آن است که مکان در ادبیات نه بازتابی از واقعیت، بلکه ساختی روایی و زبانی است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در شعر، این ساخت عمده‌تاً از طریق عناصر فرمال مانند ریتم و تصویر تحقق می‌یابد.

از نظر کاربردی نیز، رویکرد حاضر می‌تواند در تحلیل سایر متون ادبی، به‌ویژه آثار شاعرانی چون سپهری، فروغ فرخزاد، محمود درویش یا آدونیس به‌کار رود، زیرا در آثار آنان نیز فضا و مکان در سطح زبانی بازتولید می‌شود. چنین مطالعاتی می‌تواند در گسترش جغرافیای فرهنگی و ادبیات تطبیقی نقشی اساسی ایفا کند (Cresswell, 2015).

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت: شعر معاصر فضا و مکان را نه به صورت بازتابی از واقعیت بیرونی، بلکه به عنوان پدیده‌ای زبانی و درون‌متنی بازنمایی می‌کند. رویکرد فرمالیستی با تأکید بر خودبستگی زبان و تحلیل روابط درونی، امکان مطالعه‌ی علمی و دقیق این پدیده را فراهم می‌آورد. در شعر اخوان ثالث، فضا مفهومی درونی و هستی‌شناختی است؛ در حالی که در شعر عبدالمعطی حجازی، مکان جنبه‌ای اجتماعی و انتقادی دارد.

در هر دو شعر، عناصر فرمی چون تکرار، تضاد، واج‌آرایی، تصویرسازی و تغییر ریتم، ابزار اصلی تولید فضا هستند. نتیجه آن که زبان شعر خود جهانی از فضا و مکان می‌سازد؛ جهانی که در آن، معنا نه از بیرون، بلکه از درون فرم زاده می‌شود. بنابراین، فرضیه‌ی پژوهش به‌طور کامل تأیید می‌شود: فضا و مکان در شعر معاصر حاصل فرآیندهای زبانی و فرمی هستند، نه بازتاب‌های واقعیت عینی. شعر، به‌بیان دقیق‌تر، «نقشه‌ای زبانی از جهان ذهن انسان» است؛ نقشه‌ای که با واژه‌ها ترسیم می‌شود و در آن، فضا و مکان به صورت تجربه‌های ادراکی و تخیلی در ذهن شاعر و مخاطب ساخته می‌شوند.

منابع فارسی

۱. اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۹۷). متن کامل ده کتاب شعر. تهران: زمستان.
۲. پاینده، حسین. (۱۳۹۷). نظریه و نقد ادبی (ج. ۱). تهران: سمت.
۳. حجازی، احمد عبدالمعطی. (۱۹۸۲). دیوان احمد عبدالمعطی حجازی (چاپ سوم). بیروت: دارالعودة.
۴. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۱). نقد ادبی (ج. ۲). تهران: سپهر.
۵. سید حسینی، رضا. (۱۳۷۱). مکتب‌های ادبی (ج. ۱). تهران: نگاه.
۶. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۵). نقد ادبی (ج. ۲). تهران: سپهر.
۷. ولپور، اسکات. (۱۳۷۸). دیدگاه‌های نقد ادبی (ت. فریبرز سعادت). تهران: امیرکبیر.
۸. ولک، رنه. (۱۳۸۱). تاریخ نقد جدید (ج. ۲). تهران: نیلوفر.
۹. یوسفی، محمدرضا. (۱۳۹۸). جغرافیای ادبی و بازنمایی فضا در شعر معاصر فارسی. تهران: سمت.
۱۰. پاینده، حسین. (۱۳۹۷). نظریه و نقد ادبی. تهران: سمت.
۱۱. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۵). نقد ادبی. تهران: سپهر.
۱۲. عباسی، نرگس. (۱۳۹۸). «بازتاب فضای ذهنی و اجتماعی در شعر اخوان ثالث». فصلنامه زبان و ادب فارسی معاصر.
۱۳. میرصادقی، جمال. (۱۳۹۴). ادبیات داستانی و تحولات فرهنگی معاصر ایران. تهران: مروارید.
۱۴. سرمد، زهره، بازرگان، عباس، و حجازی، احمد. (۱۳۹۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: سمت.

منابع انگلیسی

1. Abrams, M. H. (1999). *A Glossary of Literary Terms*. Boston: Heinle & Heinle.
2. Al-Hazaji, A. A. (2005). *Modern Arabic Poetry and the Representation of Space*. Cairo: Dar Al-Shorouk.
3. Brooks, C. (1947). *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt, Brace.
4. Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE.

5. Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
6. Eichenbaum, B. (1926). *The Theory of the "Formal Method"*. Leningrad: OPOJAZ.
7. Jakobson, R. (1960). *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. Cambridge, MA: MIT Press.
8. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
9. Pound, E. (1918). *A Retrospect*. New York: New Directions.
10. Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
11. Shklovsky, V. (1917). *Art as Technique*. Moscow: OPOJAZ.
12. Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
13. Wellek, R., & Warren, A. (1956). *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace & World.
14. Westphal, B. (2011). *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. New York: Palgrave Macmillan.